

چکیده:

تفسیر فی ظلال القرآن بی تردید یکی از پرخواننده ترین و اثرگذارترین تفسیرهای قرن چهاردهم است تفسیری که زیبایی، تحرک و حماسه را در خود جمع کرده است .

دیدگاه سید قطب، صاحب فی ظلال القرآن، رهاورد زندگی در فضای قرآنی می باشد، که در جریان رویارویی علمی با دگرگونی های اجتماعی و واقعیت های جامعه و انس و الفت پیوسته با قرآن به دست آمده است، چیزی که خود بارها بر آن تأکید دارد و مقدمه بسیاری در سوره ها یادآور شده تفسیر فی ظلال القرآن بیشتر از آنکه یک گردآوری از تفاسیر گذشته باشد یک تفکر منظم و فراگیر پیرامون سوره ها و آیات است و تکرارهایی دارد که نوعاً در تفاسیر دیگر می بینم در این تفسیر کم به چشم می خورد و مفسر اندیشمند و فرزانه سعی کرده است مطالب بکر و جدید عرضه دارد، که بی شک نوع نگرش سابقه علمی وی در شکل گیری تفسیر نقش مهمی را داشته است.

شاید بتوان گفت که این تفسیر از قابل توجه ترین آثار از حیث توجه به پیوستگی فضایی آیات در سوره های قرآن کریم می باشد تفسیر به علاوه، خود کاملاً پیوسته، یعنی نوشتن آن به گونه ای است که خواننده، با روند تفسیر به نقطه ای می رسد که منتظر است آیه بعدی مطرح می شود. این تحقیق به روش وصفی-تحلیلی می کوشد به طور اجمالی به روش تفسیر سید قطب بپردازد.

سید قطب در تفسیر خود توحید را به عنوان محور و موضوع اساسی قرآن مد نظر قرار داده و با توجه به مکی و مدنی بودن سوره، محور موضوعی هر سوره را در تفسیر لحاظ کرده است. او قرآن را از زاویه و دیدگاه هنری مورد دقت نظر قرار داده و باید او را کاشف اعجاز هنری قرآن دانست زیرا او معتقد است آفرینش شگفت آور هنری مهم ترین وجه اعجاز قرآن است.

مقدمه:

قرآن کریم دارای محتوایست وسیع و نامحدود، چه کلام خدا، همچون خود خدا- نامتناهی است از صدر اسلام در تفسیر و توضیح و ترجمه قرآن، دانشمندان بزرگ اسلام مساعی خویش را به کار برده اند آثار بسیار فراوانی در تفسیر قرآن در دسترس ما قرار داده اند اما اینها همچون نهرها و جویبارهایی هستند که هر یک از دانشمندان به اندازه ظرفیت علمی خود از باران رحمت الهی مایه گرفته اند جریان تفسیر نویسی مسلمانان در دوره جدید (دوره مواجهه اسلام با جهان غرب) نه تنها کند یا متوقف نشده است، بلکه سرعت بیشتری گرفته است و علاوه بر استمرار شیوه ها و گرایشهای گذشته و پدید آمدن آثاری با همان الگوها و بعضا بازنویسی برخی سیر قدیم انواع دیگری از تفسیر و دیدگاهها و روشهای جدید در قلمرو پژوهشهای قرآنی پدید آورده است تفسیر نویسی جدید که ریشه در تجدید خواهی جهان اسلام دارد، همان اهداف کلی تجدید خواهی را دنبال کرده است، از قبیل ایجاد وحدت در میان مسلمانان برای مبارزه با غرب استعمارگر، خرفه زدایی از باورهای مسلمانان آنچه موجب شد قرآن محور پژوهشهای تجدد خواهان در این دوره به ویژه در میان اهل سنت قرار گیرد این اعتقاد بود که قرآن بر دیگر منابع اندیشه اسلامی از قبیل حدیث و قیاس و اجماع) اولویت دارد.

بازگشت به قرآن و نهضت عظیم تفسیر نویسی در قرن چهاردهم، بارزترین مشخصه انقلاب اصلاحی فراگیر یا رنسانس اسلامی است. بازگشت به قرآن عنوانی است که بیدارگران و اصلاح طلبان مسلمان برای بازگشت مجدد و جبران عقب ماندگی در این قرن صلا دارند. بازگشت به کتابی که تنها سند وحیانی و تحریف ناشده و مقبول تمام مسلمانان است. از آثار مهم این نهضت، گرایش به علم، عقلانیت، اندیشه اجتماعی، تقریب میان مذاهب، خرفه زدایی و مبارزه با تعصب های کور و تسامح و تساحل و نفی خشونت بود.

از جمله گرایش های ویژه ای که در قرن چهاردهم، در دنیای تفسیرپابه عرصه وجود نهاد، روش اصلاحی در تفسیر قرآن است مسلمانان با نوفهمی هایی از قرآن، اولا ایمان شوق و حیات تازه ای یافتند ثانيا اصول فکری زندگی اجتماعی-سیاسی فرهنگی خود را از قرآن اخذ کرد بر این اساس نهضت فراگیر اصلاح اجتماعی و احیای دینی شکل گرفت در این میان تفسیر (فی ظلال القرآن) سید قطب از جایگاهی ممتاز برخوردار است در میانه قرن چهارده هجری تفسیر فی ظلال القرآن در حلقه تفاسیر نمایان شدو جایگاه ممتازی را به خویش اختصاص داده نگاههای فراوانی را به سوی خود متمایل کرد سید قطب در تفسیرخود روشی غیر از روشهای مفسران پیش از خود در پیش گرفته است

تعریف روش تفسیری:

به کیفیت، حالت و شکل و قالبی که مفسر بر طبق آن به تفسیر و سبک مفاهیم و مدلول آیات می‌پردازد، به روش تفسیری گفته می‌شود این امر رویه غالب و شیوه مستمر مفسر در تفسیر تمام آیات قرآن خواهد بود، هر چند در خلال کار با اندکی تغییر و تحول مواجه می‌شود بر این اساس می‌توان شیوه تفسیر کلامی، عرفانی، علمی، اجتهادی، عقلی و... روش تفسیری نامید، زیرا روش تفسیری، آن حالتها، قالبهای بیانی، اشکال مختلف بحث، نحوه‌های استدلال و استنباط و گام‌های منظمی است که مفسر طی آنها مبانی تفسیری و جهت‌گیریهای خاص خود را ارائه می‌دهد.^۱

پیشینه روشهای تفسیری:

با نزول آیات مبارک و نورانی قرآن کریم، تفسیر نیز آغاز شد. پس از نزول هر بخش از آیات قرآن، پیامبر اکرم (ص) وظیفه تبلیغ آیات را به عهده داشتند و هم در صورت نیاز و ضرورت وظیفه تبیین توضیح مفاهیم، تعالیم، پیامها و جهت‌گیریهای حقیقی نصوص قرآنی را به عهده داشتند^۲ تا وظیفه رسالت، دعوت، روشنگری به طور کامل انجام گیرد. به علاوه روش تفسیری پیامبر اکرم (ص) تنها به توضیح و توجیه کلامی و لفظی محدود نمی‌شد بلکه برترین روش تفسیری آن حضرت را می‌توان در سیره و سلوک زندگی فردی و جمعی آن حضرت جست و جو کرد چنان که اخلاق عظیم او که در برابر دیدگان تجلی یافت، بهترین شیوه تفسیری قرآن به شمار می‌آمد، و اثرپذیری و الگوگیری از آن بیشتر و آسان‌تر بود. پس از رحلت پیامبر (ص) جانشینان به حق او، که در رأس آنها امیرالمومنین علی (ع) قرار داشت هر دو شیوه لفظی و عملی آن حضرت را در تفسیر قرآن کریم پی گرفتند، چه بنابر حدیث متواتر ثقلین اینان مدد زمان همیشگی قرآن و مفسران بزرگ و بی‌بدیل این کتاب آسمانی هستند که تمسک به آنها و دریافت مفاهیم و رهنمودهای قرآنی از دروازه علم و حکمت آنها لازم و ضروری است، گویانکه از انجام کامل و مؤثر این مهم، ممانعت به عمل آمده، لکن با وجود آن، همه عالمان و بزرگان اسلام در برتری و برجستگی حضرت علی (ع) شک نکرد و خاضعانه بر صدارت و کفایت وی در تفسیر قرآن تأکید نموده‌اند غیر از پیشوایان شهید، عده‌ای دیگر از عالمان مسلمان به تفسیر قرآن روآورده و به مرور زمان روشهای متفاوتی در تفسیر قرآن شکل داده‌اند آنچه در این میان نمایان تراست این نکته است که تفسیر در گذشته‌های دوری بسیار مختصر و موجز بود، از شرح و تفصیل یک واژه قرآنی آغاز می‌شد و به ذکر روایت یا گزارشی تاریخی در ذیل یک عبارت یا آیه قرآن ختم می‌شد با گسترش قلمرو اسلام و فراهم آمدن زمینه‌های ارتباط تبادل و تعامل علمی، فرهنگی و فکری باوگیر مراکز علمی و فکری دنیا، به تدریج دامنه تفسیر گسترش یافت و از آنجا که در این تبادل و تعامل قرآن کریم مهم‌ترین و مطمئن‌ترین منبع بیان افکار و اندیشه

^۱ . کرم سیاوشی، تحلیل انتقادی مبانی و روش تفسیری سیدقطب در فی‌ظلال القرآن، انتشارات چاپ و نشر بین الملل، چاپ

اول، ۱۳۸۹ ه. ش، ص ۵۷

^۲ . ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، تحقیق عبدالرحمن محمد بن عثمان، چاپ دوم، بیروت، دال‌فکر، ۱۴۰۳ ه

های اسلامی به شمار می‌آمد و از سوی دیگر قرآن در گوشه، گوشه قلمرو اسلامی در دسترس همگان قرار داشت، تلاش‌ها برای دریافت اندیشه های قرآنی برای پاسخ‌گویی به احتیاجات و نیز شبهات به وجود آمده، از سوی عالمان و اندیشمندان مسلمان گسترش یافت، همچنین مباحث و منطق و فلسفه و دیگر دستاوردهای علمی بشری بر شیوه تفسیر قرآن اثر گذاشت و موجب پدید آمدن گونه‌های مختلفی از تفسیر قرآن شد و در ادامه گسترش مباحث، عقلی کلامی و ادبی، تاریخی، عرفانی و رشد و تنوع تفسیر نگاری را در پی داشت.

با فرارسیدن قرن چهاردهم هجری دگرگونی عمیقی، در همه ابعاد تفسیر قرآن به وقوع پیوست و این دانش با تکیه بر مبانی، روشها و گرایشهای دیگری تداوم یافت.

مفسران این قرن شیوه در جهت گیری تفسیری مفسران پیش را مفید نمی‌دانستند و حتی آن را یکی از دلایل اصلی ضعف و عقب‌ماندگی جوامع اسلامی به شمار می‌آوردند.

براین اساس اینان با نگاهی جدید به قرآن و به نقش و کارکرد حقیقی آن و زندگی بشر، تفاسیری جدید نگاشته‌اند که در این تفاسیر راه و روشی غیر از آنچه تا این زمان مرسوم بود در پیش گرفته شد. توجه به بعد اجتماعی و کارکردهای واقعی و عملی قرآن، مهم‌ترین عامل در پیش گرفتن، این روش جدید بود تفاسیری همچون المفار از محمد عبده و ثا گردش رشیدرضا و تفسیر المیزان مفی تفسیرالقرآن از سید محمدحسین طباطبایی، فی ظلال القرآن از سید قطب، والتحریر از محمدطاهر بن عاشور نمونه‌های برجسته از نگارشهای تفسیری این دوران است.

در این میان سیدقطب موقعیت توجه برانگیز و درخوری را به خود اختصاص داده، وفی ظلال القرآن چون ستاره‌ای فروزان در آسمان تفاسیر قرآنی همچنان می‌درخشد و چشمان بسیاری را به خود خیره می‌کند. که در این نوشتار به طور اجمال روش تفسیری ایشان بیان شده است.

۱- زندگی، افکار و آثار سید قطب

۱-۱ خانواده و کودکی سید قطب:

نام اصلی وی سید بن قطب بن ابراهیم بن حسین شاذلی می باشد ولی به تاریخ نهم سپتامبر ۱۴۰۶ میلادی در روستای «موشه»^۱ واقع در استان آسیوط در مصر وسطی و در خانواده ای از نجبای روستایی که از نظر مالی در تنگنا قرار گرفته بودند پای به پهنه گیتی نهاد^۲ پدر سید قطب فردی متدین و مورد احترام مردم و مردمی روشن فکر بود گفته می شود که جد ششم او، فقیر عبدالله برای ادای مناسک حج از هند عازم مکه گردید و پس از ادای مراسم در مصر استقرار یافت.^۳ در روستای بزرگ موشه جمعیتی

^۱. نام این قریه در برخی منابع موشا و مواشا نیز ضبط شده است.

^۲. خیرالدین الزرکلی، الاعلام، جلد ۳ بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ پنجم (۱۹۹۰ میلادی)، ص ۱۴۷

^۳. الندوی سید ابوالحسن علی مذكرات سائح فی الشرق العربی ضبط وتعلیق از: سید الماجد الغوری دمشق — بیروت دارابن کثیر چاپ اول ۱۴۲۲ هجری قمری

^۳. سیدقطب، طفل من القرية، قاهره، دارالشروق، ۱۹۷۳ میلادی، ص ۵۲-۵۳

مختلط از مسلمانان و مسیحیان و مزارع کوچک و متعدد وجود داشت دو نظام آموزشی هم سطح یعنی مدارس دولتی از یک طرف و مدارس دینی از طرف دیگر به چشم می خورد گر چه دو تن از وابستگان خانواده مادری سید، فارغ التحصیل الازهر بودند، اما خود، سید قطب را به مدرسه دولتی فرستادند او زمانی که در مدرسه قرآنی به طور موقت به سر می برد، از وقوع حادثه ای به شدت ترسید و به این جهت با خود عهد کرد که پیش از رسیدن به سن ده سالگی قرآن را حفظ نماید که بر همین عهد خود پا بر جا ماند به سال ۱۹۱۲ میلادی وارد دبستان و پس از دریافت گواهینامه پایان تحصیلات ابتدائی به سال ۱۹۱۸ از آن فارغ التحصیل شد.^۱

سید از همان اوان کودکی فردی آگاه و سیاسی به بار آمده بود، چرا که پدرش الحاج قطب ابراهیم نماینده حزب ملی مصطفی کامل در موشه و یکی از مشترکین «اللقاء» نشریه ارگان حزب بود و به همین خاطر جلسات مکرر سیاسی به صورت خصوصی در منزلشان برگزار می شد وی ضمن طرفداری از ناسیونالیسم ضد انگلیسی، مطبوعات و آثار جهانی را از کتابفروشان دوره گرد محلی تهیه می کرد و می خواند.^۲

۲- تحصیلات سید در قاهره:

به دلیل هوش وافر سید، خانواده وی تصمیم گرفتند وی را به قاهره بفرستند اما قطع ارتباطها به دلیل انقلاب ناسیونالیستی ۱۹۱۹ باعث شد فرستادن سید به قاهره تا سال ۱۹۲۰ به تعویق افتد و بدین ترتیب به مدت دو سال از تحصیل بازماند سید چهار سال بعد را نزد دایی روزنامه نگارش و (احمد حسن عثمان) که طرفدار حزب وفد بود در حومه های پایتخت گذراند و در این مدت با حزب و فد و عباس محمود عقاد پیشتاز ادبیات نوین مصر آشنا گردید وی در سال ۱۹۱۳ وارد دانشسرای مقدماتی قاهره شد. پس از سه سال تحصیل با دریافت اجازه نامه تدریس در مدارس ابتدائی، از آنجا خارج شد سال ۱۹۲۵ میلادی به سبب برتری و استعدادی که در دانشسرا از خود نشان داد به مرکز پیش دانشگاهی دارالعلوم که ویژه دانش آموزان ممتاز بود و آنان را برای ورود به دانشکده دارالعلوم آماده می کرد وارد شد. حسن البنا نیز در فاصله سال های ۱۹۲۳ تا ۱۹۲۶ در دارالعلوم درس خوانده بود و از اینجا بود که نطفه آشنایی با سید قطب با حسن البناء منعقد گردید.

آشنایی سید با حسن البناء سبب شد که او با درک عمیقی که از اسلام داشت مبارزه سیاسی اجتماعی خویش را در قالب صحیحی پی ریزی نماید سید گذشته از کسب تحصیلات جدید، علوم اسلامی را نیز تا

۳. خیرالدین الزرکلی، همان، ص ۱۴۸ و ۱۴۷

بدیهی آفریده است که برای همگان قابل درک و معجزه است.^۱
 او در جایی دیگر نوشته است، تصویر عبارت از آن قانون اساسی و زیربنایی و تعبیر و بیان قرآن است.^۲
 از دیدگاه سید آفرینش تصاویر شگفت آور هنری قرآن مهم ترین وجه اعجاز قرآن است.
 این تصویر آفرینی قرآن دارای دو رکن اساسی است که عبارت از تخیل حسی و تجسم است.^۳
 سید قطب در بیان برتری این روش تعبیری می گوید برای بیان این برتری کافی است که معانی در صورت های ذهنی مجرد تصور شود (تخیل حسی) پس آنها را در صورتهای تصویری شخصیت بردار می کنیم (تجسیم)

روش اول ذهن و ادراک مخاطب اند ولی در روش دوم حس و وجدان.^۴
 جان کلام سید قطب در التصوير الفنی فی القرآن این است که قرآن روشی خاص و بسیار مرثر استفاده کردن از زبان به عنوان زبان تصویری ولی در توضیح مفهوم تصویر به موسیقی کلام خدا نیز اشاره می کند تا نشان دهد که چشم و گوش هماهنگی هنر بار و منطق احساس اولی را که هارمونی هنری به سبک تصویر پردازی قرآن است در کتابش تناسق فنی می نامد و دومی را بر خلاف متکلمان متاخر به کار برده اند کیفیت قرآن می دانند که با حس متحرک سرو کار دارد. سید قطب در فی ظلال القرآن نیز به مفهوم تصویر فنی علاقه مند است و تفسیرهای بیشتری از آیات را در پرتوی این مفهوم ارائه می دهد و خواننده را به دو اثر پیشین خود (التصویر الفنی و شاهدالقیامه) که مرتبط با این موضوع است ارجاع می دهد.

عبدالقادر محمد صالح در کتاب (التفسیر المفسرون فی العصرالحديث به کارگیری نظریه تصویر فنی در تفسیر ظلال القرآن را با ارائه دسته بندی و ذکر مثال مدوّن می کند و آنرا ایجاز آفاق تصویر فنی می شمارد مطابق این تقسیم بندی انواع تصویر فنی بر چهار گونه است:^۵

- ۱- تصویر معانی ذهنی
- ۲- تصویر حالات درونی
- ۳- تصویر حالات بیرونی واقعی
- ۴- تصویر به مثل زدن

۸- نمونه ای از روش تفسیری در فی ظلال القرآن

سوره مائده

۱. همان

۲. سید قطب، تصویر فنی نمایش هنری در قرآن، ص ۵۸ و ۱۲۶

۳. سید قطب، همان، ص ۱۰۴ و ۱۲۵

۴. سید قطب، مشاهدالقیامه فی القرآن، ص ۸

۵. عبدالقادر، محمد صالح، التفسیر والمفسرون فی العصرالحديث، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۲۴ هجری قمری، ص ۳۴۷-۳۵۴

عقود کلمه محور و مهم سوره است منظور از آن ضوابط حیات اجمالی و انسانی است که خدا آن را مقدر کرده است کل سوره در صدر بیان ضوابطی که باید در حیات انسان و برخوردهای معیشتی اجتماعی موجود باشد اولین عقود که پای به آن مورد توحید است عقد ایمان به خدا و بعد معرفت حقیقت الوهیت و اقتضای عبودیت.

انگاه سوره از این عقود شرط به تفصیل سخن کرد و فضای آن برخورد مردمان و نتایج آن همه برخورد را در اقوام مختلف بیان می کند این همان نفی دین است و بدین گونه همه مطالب سوره به هم پیوست می خوردند.

نتیجه

روش تفسیری، در فی ضلال القرآن، روش فکری، حرکت آفرین و تحلیلی است و او مصرّ است که خواننده را در مباحث لغوی، کلامی یا فقهی غرقه نسازد و بلکه بر نص قرآن تمرکز یابد و جهات روحی اجتماعی یا انسانی را متذکر گردد.

روش سید قطب در تفسیر، چنین است که در آغاز، دسته‌ای از آیات را ذکر میکند سپس به بیان فضای عمومی سوره و شرایط تاریخی و واقعیات نزول آن و اهداف سوره یا آیه می‌پردازد و در ضمن فضیلت سوره، سبب نزول، تناسب با ماقبل و دیگر خصوصیات سوره و آیه را متذکر می‌گردد و سپس برای بار دوم به تفسیر جملهای از آیه می‌پردازد و به شرح بیانی آن و اشارات حرکتی و ترتیبی و احیاناً ذکر روایات وارده در تفسیر می‌پردازد.

در آغاز هر سوره مسائلی را حول شناسایی جامع موضوعی، بلاغی، هنری، حرکتی و تاریخی سوره طرح می‌سازد و تفسیری اجمالی از سوره را بر خواننده ارائه میکند.

سید قطب همچنین به مقایسه سوره مکی و مدنی از جهت طبیعت هر یک و موضوعاتشان می‌پردازد و هر سوره را به بخشهای موضوعی تقسیم میکند که هر یک واحدی موضوعی با اجرایی کوچکترند از اسرا‌ئیلیات، اختلافات فقهی و اغراق در مسائل لغوی، کلامی و فلسفی و خوض در ابهامات قرآنی و مسائل غیبی اجتناب می‌ورزد و از تفسیر علمی نیز پرهیز دارد. وی تعرض به علوم قدیم و جدید را که ربطی به فهم معانی آیات ندارند را جفای بر قرآن می‌خواند چرا که قرآن را از آنها بینای می‌داند و می‌گوید از طرفداران قرآن در شگفتم که میکوشند چیزهایی بر آن بیفزایند که در آن نیست و جزئیات علوم از آن استخراج کنندگویی که این گونه بزرگش میدانند. حال آنکه قرآن کتابی کامل در موضوع خود است و موضوع آن مهمتر از تمامی آن علوم است؛ چرا که این علوم خود یافته‌های انسانند اما قرآن به ساختن خود انسان و شخصیت و ضمیر و عقل و تفکرش و نیز جامعه انسانی که به انسان اجازه بهره‌گیری از توانمندیهایش را میدهد می‌پردازد

از نظر سید قطب، تمام قرآن طبیعت خاصی را دارد و هر سوره نیز علاوه بر مشترکات نوعی با دیگر سوره‌ها، شخصیت و فردیت خویش را دارد، قرآن با تمام گستردگی موضوعات، محور و هدف واحدی را دنبال میکند و هر سوره نیز با وجود تنوع موضوعات، محوری یگانه دارد و هدفی ویژه دنبال میکند پیدا کردن محور موضوعی هر سوره، و تقسیم سوره به واحدهای موضوعی کوچکتر که پیوستگی آشکارتری با هم دارند شوط به دست می‌آید حسّ حاکم بر فضای سوره که از آن به شعور موجود در سوره یاد کرده است و نهایت بررسی مکی سوره برای رسیدن به طرح مکی یا فضای حاکم بر سوره به کمک محور موضوعی سوره و توجه به مسائل جانبی زیباشناختی سوره مثل موسیقی سوره، فواصل و وزن آیات، کلمات کلیدی و مهمتر از همه توجه به اختتام و افتتاح سوره و ارتباط و پیوستگی میان آنهاست.

فهرست منابع

- ۱-ایازی، سیدمحمد علی، قرآن و تفسیر عصری، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶ هجری شمسی
- ۲-ایازی، سید محمد علی، المفسرون حیاتهم و منهجهم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۳ شمسی
- ۳-ایازی، سید محمدعلی، چهره پیوسته قرآن، تهران انتشارات هستی نما، چاپ اول، ۱۳۸۰ هجری شمسی
- ۴-الزركلى، خيرالدين، الاعلام، بيروت، دارالعلم للملايين، چاپ پنجم، ۱۹۹۰ میلادی
- ۵-الندوى، سيد ابوالحسن، على مذكرات سائح في الشرق العربي، ضبط وتعليق از: سيد الماجد الغوري، دمشق - بيروت، دارابن كثير، چاپ اول، 1422، هجری قمری
- ۶- الزركشى، بدرالدين محمد بن عبدالله، البرهان في علوم القرآن، بيروت، دارالمعرفه، چاپ دوم،
- ۷- الزركشى، بدرالدين محمد بن عبدالله، البرهان في علوم القرآن، بيروت، دارالمعرفه، چاپ دوم،
- 8-الترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، تحقیق: عبدالرحمن محمد بن عثمان، چاپ دوم، بیروت، دارالفکر 1403 هجری قمری
- ۹- حجتی، سید محمد باقر و عبدالکریم بیازار شیرازی، تفسیر کاشف، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۳، هجری شمسی
- ۱۰- حجتی، سید محمد باقر، تاریخ قرآن کریم یا پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۶۸، هجری شمسی
- ۱۱- حداد عادل، غلامعلی، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی ۱۳۸۲ هجری شمسی
- ۱۲- حیدری، علی، انتظار از قرآن در تفاسیر قرن اخیر، پژوهش قرآنی، شماره ۷
- 13- خرمشاهی، بهاء الدین، تفسیر و تفاسیر جدید، تهران، انتشارات کیهان، چاپ اول، 1364 هجری شمسی.
- ۱۴- سیاوشی کرم، تحلیل انتقادی مبانی و روش تفسیری سید قطب در فی ظلال القرآن، انتشارات چاپ و نشر بین الملل، چاپ اول، ۱۳۸۹ هجری شمسی
- ۱۵- سیوطی، جلالالدین، الاتقان فی علوم القرآن، دمشق، بیروت، دارابنکثیر، ۱۴۲۰ هجری قمری
- ۱۶- شحاته، عبدالله محمود، درآمدی به تحقیق در اهداف و مقاصد سوره های قرآن کریم، نگارش: حجتی، سید محمد باقر، تهران دفتر نشر، فرهنگ اسلامی، چاپ اول ۱۳۶۹ هجری شمسی
- ۱۷- صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، بیروت، دارالعلم للملايين، الطبقة التاسعة، ۱۹۷۷ میلادی
- ۱۸- صبحی صالح، مباحثی در علوم قرآن، ترجمه محمد لسانی، فشارکی، تهران نشر اصفهان چاپ اول ۱۳۷۹
- ۱۹- صلاح الخالدي، عبدالفتاح، آمریکا از دیدگاه سید قطب، ترجمه مصطفی اربابی، تهران، نشر احسان، ۱۳۷۰
- ۲۰- صلاح الخالدي، عبدالفتاح، سید قطب از ولادت تا شهادت، ترجمه جلیل بهرامی نیا، تهران نشر احسان، چاپ اول، ۱۳۸۱ هجری شمسی
- ۲۱- قطب، سید، طفل من القریه، قاهره، دارالشروق، ۱۹۷۳ میلادی
- ۲۲- قطب، سید، مشاهد القیامه فی القرآن، قاهره، دارالشروق، چاپ پانزدهم، ۱۴۲۵ هجری قمری
- ۲۳- قطب، سید، فی ظلال القرآن، بیروت دارالشروق، چاپ دهم، ۱۴۰۲ هجری قمری
- ۲۴- قطب، سید، تصویر فنی در قرآن، ترجمه محمد علی عابدی، چاپ دوم، تهران، مرکز نشر انقلاب، ۱۳۵۹ هجری شمسی
- ۲۵- مرادی، مجید، تقریر گفتمان سید قطب، علوم سیاسی سال ششم شماره ۲۱، بهار ۱۳۸۲
- ۲۶- محمد صالح، عبدالقادر، التفسیر والمفسرون فی العصر الحديث، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۲۴ هجری قمری
- ۲۷- نجایی، غلامرضا، جنبش های ملی مصر، تهران، انتشارات جهان آراء، بی تا

